

Stanisław Ciesielski<https://orcid.org/0000-0002-4293-0113>

Uniwersytet Wrocławski

Nacjonalizm Stalina

Zarys treści: W artykule podjęto próbę weryfikacji opinii o nacjonalistycznym charakterze poglądów Iosifa Stalina. Autor wziął pod uwagę oficjalne i nieoficjalne wypowiedzi Stalina z lat trzydziestych i czterdziestych XX w., a także napisane przez niego dokumenty partyjne i państwowe. Ich treść rozpatrywał z punktu widzenia spotykanych w literaturze naukowej argumentów uzasadniających twierdzenia o nacjonalizmie Stalina. Analizą zostały objęte następujące problemy: deklarowany przez niego stosunek do nacjonalizmu, ewolucja jego poglądów na przeszłość Rosji, konstruowany przez niego obraz narodu rosyjskiego, przypisywany temu narodowi przez Stalina status wśród innych narodów Związku Radzieckiego.

Outline of content: In the article, the author attempted to verify opinions about the nationalist character of Iosif Stalin's views. The author took into account the official and unofficial Stalin's statements from the 1930s and 1940s and the party and state documents he wrote. Their content was considered from the point of view of arguments found in the scientific literature justifying the claims about Stalin's nationalism. The following problems were analysed: Stalin's declared attitude to nationalism, the evolution of Stalin's views on Russia's past, the image of the Russian nation, and the status assigned by Stalin to this nation amongst other nations of the Soviet Union.

Słowa kluczowe: nacjonalizm, Iosif Stalin, Rosja, Związek Radziecki, naród rosyjski, lud radziecki, radziecki patriotyzm

Keywords: nationalism, Iosif Stalin, Russia, Soviet Union, Russian nation, Soviet people, Soviet patriotism

Badacze charakteryzujący poglądy Iosifa Stalina niejednokrotnie odnajdywali w nich przejawy rosyjskiego (wielkorosyjskiego) nacjonalizmu. Rządziej towarzyszyła temu refleksja nad znaczeniem pojęć, za pomocą których opinie takie były formułowane, w tym kluczowych dla tej problematyki – „naród” i „nacjonalizm”. Należy mieć na uwadze kulturowo uwarunkowane odmienności myślenia

o narodzie i o tym, co narodowe, oraz zróżnicowane pojmowanie nacjonalizmu. Nie bez zastrzeżeń za najwyższą wartość nacjonalizmu jako ideologii można uznać naród postrzegany jako wspólnota o określonych właściwościach, lojalność wobec której uznawana jest za nadrzędną wobec innych lojalności. Dla tak pojmowanego nacjonalizmu charakterystyczne byłoby zatem myślenie o świecie w kategoriach przede wszystkim narodowych i z punktu widzenia narodu¹. Nietrudno jednak dostrzec skłonność do traktowania jako nacjonalizmu wszelkich przejawów aprobaty dla idei narodu, demonstrowania emocji związanych z narodem, przywiązania do wartości narodowych. Pozwala to za nacjonalistyczny uznać każdy pogląd odwołujący się do narodu i do idei narodu. Dlatego jednoznaczna odpowiedź na pytanie o nacjonalizm Stalina jest niemożliwa, dopóki nie określi się zasad jej formułowania, a fundamentalne znaczenie ma ustalenie, w kontekście jakiego rozumienia nacjonalizmu sytuuje się ten problem.

Dodatkową komplikację stanowią kwestie językowe. Formułując quasi-definicję narodu Stalin posłużył się terminem *нация*². Częściej jednak w jego wypowiedziach pojawiało się wieloznaczne pojęcie *народ*. Zależnie od kontekstu może ono oznaczać naród jako wspólnotę o podłożu etnicznym bądź politycznym, lud pojmowany jako społeczeństwo bądź ogół obywateli³. Badacze rozumieją konkretne wystąpienia tego pojęcia w tekstach Stalina także niejednolicie, nie zawsze precyzyjnie ustalając, w jakim sensie zostało użyte. Efektem są odmienne interpretacje analizowanych wypowiedzi Stalina czy dokumentów przez niego lub pod jego kierownictwem stworzonych. Słaba znajomość źródeł prowadzi zaś dodatkowo do wpisywania w nie nieistniejących treści. Na przykład w celu uzasadnienia tezy o rehabilitacji przez Stalina kategorii narodu orzeka się, że w Konstytucji ZSRR z 1936 r. „miejsce proletariatu jako klasy przodującej zajął bezklasowy naród (*народ*) radziecki”⁴. W rzeczywistości w konstytucji owej pojęcia *народ* i *советский народ* w ogóle nie wystąpiły. Nie było mowy o bezklasowym społeczeństwie. Już pierwszy artykuł wymieniał robotników i chłopów⁵, a Stalin w komentarzu mówił o społeczeństwie radzieckim obejmującym klasę robotniczą, chłopstwo i inteligencję, i tej pierwszej przyznawał status siły kierowniczej państwa radzieckiego⁶.

Wobec niemożności wyczerpania tu wielowątkowego problemu nacjonalizmu Stalina rozważania zostały ograniczone do sfery ideologicznej. Pod uwagę

¹ A.D. Smith, *Nacjonalizm. Teoria, ideologia, historia*, tłum. E. Chomicka, Warszawa 2007, s. 20–21, 37.

² И.В. Сталин, *Сочинения*, т. 2, Москва 1946, с. 296; *ibidem*, т. 11, Москва 1949, с. 333.

³ Zob. A. de Lazari, *Narod*, w: *Mentalność rosyjska. Słownik*, red. A. de Lazari, Katowice 1995, s. 57–58; A. Besançon, *Nationalism and Bolshevism in the USSR*, w: *The Last Empire. Nationality and the Soviet Future*, ed. R. Conquest, Stanford 1986, s. 1–2.

⁴ A. de Lazari, *Czym jest naród rosyjski? O kategoriach narodu i narodowości rosyjskiej*, „Przegląd Filozoficzno-Literacki” (2010), nr 4 (29), s. 456.

⁵ *Конституция (основной закон) Союза Советских Социалистических Республик*, Москва 1937, s. 9.

⁶ И.В. Сталин, *Сочинения...*, т. 14, Москва 1997, с. 122–124.

wzięto przede wszystkim te zagadnienia, w których poszukiwane są uzasadnienia twierdzeń o nacjonalistycznym charakterze poglądów radzieckiego dyktatora: jego stosunek do przeszłości, a zwłaszcza przeszłości Rosji, kreowany przezeń obraz narodu rosyjskiego, ideologiczne aspekty przypisywanej mu polityki rusyfikacyjnej.

Rozpocząć jednak wypada od deklarowanego przez samego Stalina stosunku do nacjonalizmu. Pojęcie to w jego wypowiedziach pojawiało się w wielu różnych kontekstach i w sposób daleki od jednoznaczności, ale zawsze nacechowane było negatywnie. Postrzegał nacjonalizm jako odzwierciedlenie interesów burżuazji i instrument jej oddziaływania na masy pracujące. Wszelkie tendencje nacjonalistyczne w ruchu robotniczym, także wśród bolszewików, interpretował jako rezultat wpływów burżuazyjnych, zatem jako wrogie klasie robotniczej, a po 1917 r. jako służące obaleniu systemu radzieckiego⁷. Do początku lat trzydziestych głosił walkę „na dwa fronty”: z nacjonalizmem wielkorosyjskim i „miejscowymi nacjonalizmami” narodów ZSRR. Całkiem trafnie dostrzegał, że status narodu rosyjskiego jako panującego w Imperium Rosyjskim odcisnął piętno na komunistach rosyjskich, którzy nie potrafili bądź nie chcieli zrozumieć i uwzględnić w swojej działalności potrzeb i dążeń narodów uciskanych w czasach carskich. Z kolei w narodach uciskanych polityka caratu kształtowała nieufność wobec Rosjan i ta nieufność cechowała także komunistów⁸. Jeszcze na XVI zjeździe partii bolszewickiej w 1930 r. zarzucał nosicielom wielkorosyjskiego odchylenia nacjonalistycznego, że lekceważyli różnice języka, kultury, sposobów bytu narodów ZSRR, chcieli te różnice gwałtownie znosić, likwidować republiki i obwody narodowe, podważali zasadę równouprawnienia narodowego, kwestionowali politykę wspierania rozwoju kultury i oświaty wcześniej uciskanych narodów, negowali potrzebę unarodowienia (zakorzenienia) aparatu partyjnego i państwowego. Nosicielom odchylenia ku „miejscowym nacjonalizmom” przypisywał skłonność do absolutyzowania odrębności narodowych, zacieranie różnic klasowych wewnątrz narodu, odchodzenie od ogólnych zasad budowy socjalizmu w imię obrony przed wielkorosyjskim nacjonalizmem, osłabianie jedności mas pracujących ZSRR⁹. W kolejnych latach Stalin odszedł od walki „na dwa fronty”. Wprawdzie w odniesieniu do całego ZSRR wielkorosyjski nacjonalizm nadal postrzegany był jako zagrożenie, ale w poszczególnych republikach w rosnącym stopniu skupiano się na zwalczaniu rzekomego czy rzeczywistego „miejscowego nacjonalizmu”¹⁰. Wkrótce Stalin osobiście zawyrokował, że spory o to, czy większe zagrożenie stanowi odchylenie ku nacjonalizmowi wielkorosyjskiemu, czy miejscowemu, są czysto formalne i jako takie pozbawione sensu: „Главную опасность представляет тот уклон против которого перестали бороться и которому дали, таким образом, разрастись

⁷ *Ibidem*, t. 13, Москва 1951, s. 361.

⁸ *Ibidem*, t. 5, Москва 1947, s. 40, 187, 189.

⁹ *Ibidem*, t. 12, Москва 1949, s. 362, 371.

¹⁰ G. Simon, *Nationalism and Policy Toward the Nationalities in the Soviet Union. From Totalitarian Dictatorship to Post-Stalinist Society*, London–New York 1991, s. 84.

до государственной опасности”¹¹. W praktyce oznaczało to skoncentrowanie uwagi całego aparatu politycznego i represyjnego na nacjonalizmach nierosyjskich¹². Lansowanie tez o zagrożeniu nacjonalistycznym, częstokroć wiązanym z działaniami obcych wywiadów i polityką sąsiadów ZSRR, służyło wielorakim celom. Najważniejszym było eliminowanie narodowych aspiracji (także niektórych komunistów) traktowanych jako zagrożenie dla spójności scentralizowanego państwa. Zarazem działalność nacjonalistów i odchylenia nacjonalistyczne w samej partii bolszewickiej mogły usprawiedliwiać niepowodzenia reżimu i uzasadniać masowe represje.

Za potwierdzenie nacjonalizmu Stalina uznawane jest dokonane w drugiej połowie lat trzydziestych przeformułowanie podejścia do historii, a zwłaszcza do historii Rosji. Prezentowane wówczas przez bolszewickiego dyktatora poglądy na przedrewolucyjne dzieje Rosji i Imperium Rosyjskiego, nawiązywanie do rosyjskiej tradycji i symboliki traktuje się jako wyraz porzucenia idei internacjonalistycznych na rzecz nacjonalistycznych. Już Nikołaj Bierdiajew utrzymywał, że wraz z przyjęciem koncepcji „budowy socjalizmu w jednym kraju” rozpoczął się proces „nacjonalizacji” systemu sowieckiego, a bolszewizm „przybrał barwę idei rosyjskiej”¹³. Wśród przyczyn tego zjawiska wskazywane są dążenia do wzmocnienia legitymizacji reżimu i poszukiwanie instrumentów mobilizacji społeczeństwa, przy czym za ważne źródło tych dążeń uznaje się zagrożenia dla bezpieczeństwa ZSRR na wschodzie i zachodzie¹⁴. Kluczowe przejawy owego „rewizjonizmu historycznego” lokowane są w latach 1934–1936 i obejmują zwrot w zakresie szkolnej edukacji historycznej oraz rozpętanie kampanii wymierzonej w tzw. szkołę historyczną Michaiła Pokrowskiego. W latach czterdziestych Nikołaj Timaszew przedstawiając koncepcję „wielkiego odwrotu”, pisał, że „after many years of denial of any value inherent in the past, Russia’s people were given a spiritual vision of one thousand years of glory and national achievements surpassing those of any other nation. History, which for many years had been taught only in terms of mass activity, reappeared as a sequence of magnificent deeds performed by Russia’s national heroes”¹⁵.

Symptomy nowej „polityki historycznej” pojawiły się wszakże już wcześniej. Stalin prawdopodobnie zaczął dostrzegać korzyści dla polityki mobilizacji i konsolidacji społeczeństwa płynące z odmiennego niż dotąd odniesienia się do przeszłości. Tym bardziej że w realiach pierwszej pięciolatki wyczerpywała się skuteczność dotychczasowych instrumentów tej polityki. Zdecydował się sięgnąć do patriotyzmu, tradycji, poczucia godności narodowej, w związku z czym historia

¹¹ И.В. Сталин, *Сочинения...*, т. 13, с. 362.

¹² G. Simon, *op. cit.*, s. 84.

¹³ M.[N.] Bierdiajew, *Problem komunizmu*, Warszawa 1937, s. 218.

¹⁴ Obszernie na ten temat zob. S. Ciesielski, *Stalin a historia*, Łomianki 2018.

¹⁵ N.S. Timasheff, *The Great Retreat. The Growth and Decline of Communism in Russia*, New York 1946, s. 167.

przedrewolucyjna nie mogła już być postrzegana wyłącznie jako odrzucane brzemie. To dlatego w 1930 r. z jego krytyką spotkały się publikacje Diemjana Biednego, którego wypowiedzi wpisywały się w tradycję krytyki tzw. obłomowszczyzny. W przygotowanej przez samego Stalina uchwale Sekretariatu Komitetu Centralnego Wszeczwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików) [KC WKP(b)] zarzucono bolszewickiemu poecie fałszywe krytykowanie Rosji i Rosjan, niezrozumienie, że w przeszłości istniały dwie Rosje: rewolucyjna i antyrewolucyjna, a „нынешнюю Россию представляет его господствующий класс, рабочий класс и прежде всего русский рабочий класс, самый активный и самый революционный отряд мирового рабочего класса”¹⁶. Stalin głosił tezę o szczególnej roli rosyjskiej klasy robotniczej jako rewolucyjnej awangardy wszystkich robotników radzieckich¹⁷. Dowodził wyjątkowego znaczenia historii tej klasy, ale i historii Rosji w ogóle, uznając ją za „pouczającą” dla sił światowej rewolucji.

W przemówieniu wygłoszonym 4 lutego 1931 r. Stalin wyjaśnił, w jakim sensie historia Rosji była pouczająca. Stwierdził: „История старой России состояла, между прочим, в том, что ее непрерывно били за отсталость”¹⁸ i natychmiast dodał: „В прошлом у нас не было и не могло быть отечества. Но теперь, когда мы свергли капитализм, а власть у нас, у народа, – у нас есть отечество и мы будем отстаивать его независимость”¹⁹. Te dwa zdania łączył wywód wyjaśniający sens odwołania do przeszłości: „Хотите ли, чтобы наше социалистическое отечество было побито и чтобы оно потеряло свою независимость? Но если этого не хотите, вы должны в кратчайший срок ликвидировать его отсталость и развить настоящие большевистские темпы в деле строительства его социалистического хозяйства”²⁰. Tekst ten interpretowano jako przywrócenie znaczenia kategoriom ojczyzny i patriotyzmu²¹, wyraz rosyjskiego nacjonalizmu²², a nawet projekt radzieckiej rosyjskiej tożsamości narodowej²³. W rzeczywistości Stalin miał inne cele i sam je przedstawił w przytoczonym fragmencie. Było to wezwanie do wzmoczonego wysiłku na rzecz forsowanego przez kierownictwo radzieckie programu gwałtownej modernizacji. Uznał widać, że skuteczne z tego

¹⁶ „Счастье литературы”. *Государство и писатели 1925–1938 гг. Документы*, сост. Д.Л. Бабиченко, Москва 1997, s. 85.

¹⁷ *Ibidem*, s. 90.

¹⁸ И.В. Сталин, *Сочинения...*, т. 13, с. 38.

¹⁹ *Ibidem*, с. 39.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ М.В. Александров, *Внешиполитическая доктрина Сталина*, Канбёрра 1995, с. 102; Г.В. Костырченко, *Тайная политика Сталина. Власть и антисемитизм*, Москва 2001, с. 147; A. Walicki, *Marksizm i skok do królestwa wolności. Dzieje komunistycznej utopii*, Warszawa 1996, s. 395–396.

²² E. van Ree, *Stalin and Russian Nationalism*, w: *Russian Nationalism. Past and Present*, ed. G. Hosking, R. Service, London 1998, s. 85; A. Грациози, *История СССР*, Москва 2016, с. 121.

²³ V. Vujacic, *Stalinism and Russian Nationalism: A Reconceptualization*, „Post-Soviet Affairs” (2007), no. 2, s. 167.

punktu widzenia były odwołanie się do bolesnego doświadczenia historycznego i apel do patriotyzmu, ale do patriotyzmu nowego, radzieckiego, a nie rosyjskiego. Przedrewolucyjnej Rosji nie traktowano jako ojczyzny ludzi pracy. Ale zgodnie z *Manifestem Komunistycznym* proletariat zdobywając władzę, konstituował się jako naród, zyskiwał socjalistyczną ojczyznę i Stalin posłużył się pojęciem „socjalistyczna ojczyzna” (*отечество*, nie *родина*) w takim samym sensie, jak Włodzimierz Lenin w dekreście „Socjalistyczna ojczyzna w niebezpieczeństwie” z 1918 r.²⁴

Znaczenie decyzji z 1934 r., odnoszących się do nauczania historii, szczególnie już przedstawionych w literaturze naukowej, nie budzi wątpliwości. Stalin skrytykował zastąpienie nauczania historii schematami socjologicznymi marginalizującymi opisy doniosłych wydarzeń i działania konkretnych ludzi. Opowiedział się za powrotem do tradycyjnych form narracji historycznej, wskazując zarazem nowe treści tej narracji. Historia miała być konkretna i „rosyjska”²⁵. Owa „rosyjskość” nabierała sensu, gdy sprzeciwił się tworzeniu podręcznika do historii narodów ZSRR, a nie do historii ZSRR i gdy zwracał uwagę, że to „русский народ в прошлом собирал другие народы, к такому же собирательству он приступил и сейчас”²⁶. W ten sposób przerzucał pomost między Rosją carską a Związkiem Radzieckim, dawna Rosja nie jawiła się już wyłącznie jako uosobienie zła, ale i jako podmiot osiągnięć, przede wszystkim związanych z procesami państwowotwórczymi, a Rosjanom przypisana została szczególna rola w tych procesach.

Prace nad nowym podręcznikiem do historii ZSRR zaowocowały projektem zespołu kierowanego przez Nikołaja Wanaga. Stalin wnikliwie przestudiował konспект podręcznika, a następnie swoimi uwagami podzielił się z Siergiejem Kirowem i Andriejem Żdanowem. W efekcie powstał dokument znany jako „Замечания по поводу конспекта учебника по истории СССР”²⁷. Nie analizując tu całokształtu jego treści²⁸, skoncentrować wypada się na kilku kwestiach. Stalin uznał, że przedłożony został konспект podręcznika „русской истории, а не истории СССР, то есть истории Руси, но без истории народов, которые вошли в состав СССР

²⁴ O pojęciu ojczyzny w języku rosyjskim zob. Т.А. Чикаева, *Родина или Отечество: разграничение понятий*, „Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина” (2017), вып. 1, с. 89–97.

²⁵ А.М. Дубровский, *Историк и власть: историческая наука в СССР и концепция истории феодальной России в контексте политики и идеологии (1930–1950-е гг.)*, Брянск 2005, с. 182–184; D.L. Brandenberger, A.M. Dubrovsky, «The People Need a Tsar»: *The Emergence of National Bolshevism as Stalinist Ideology 1931–1941*, „Europe-Asia Studies” (1998), no. 5, s. 875. Zob. S. Ciesielski, *op. cit.*, s. 156–166.

²⁶ *Дневник историка С.А. Пионтковского (1927–1934)*, ред. А.Л. Литвин, Казань 2009, с. 506–507. Zob. А.Л. Литвин, *Без права на мысль. (Историки в эпоху Большого террора. Очерки судеб)*, Казань 1994, с. 56–57.

²⁷ *Как Сталин критиковал и редактировал конспекты школьных учебников по истории 1934–1936 годы*, ред. М.В. Зеленев, „Вопросы истории” (2004), № 6, с. 18–22.

²⁸ Szerzej zob. S. Ciesielski, *op. cit.*, s. 180–187.

[podkreślenie oryginalne – S.C.]”. Rzucało to światło na wspomnianą wcześniej „rosyjskość” postulowanej przez Stalina historii. Zasadnicze znaczenie miały następujące zarzuty: brak wyeksponowania aneksjonistyczno-kolonizatorskiego charakteru polityki caratu (*царизм – тюрьма народов*), brak podkreślenia kontrrewolucyjnej roli caratu w stosunkach międzynarodowych od czasów Katarzyny II (*международный жандарм*), brak ukazania roli caratu w doprowadzeniu do wojny światowej i w jej toku, nieuwzględnienie półkolonialnego położenia Rosji, jej uzależnienia od kapitału zachodnioeuropejskiego i roli jako rezerwuaru zachodnioeuropejskich mocarstw imperialistycznych²⁹. Stalin naciskał na przyjęcie jednoznacznie negatywnej oceny polityki caratu z racji stosowanego przezeń ucisku narodowego i nie przypadkiem na okładce konspektu zanotował: „Учебник д.б. [должен быть] смертным приговором царизму как поработителю народов”³⁰. Zarazem jednak forsował rozróżnienie caratu i Rosji. Dlatego w miejsce tradycyjnego określenia Rosji jako „więzienia narodów” wprowadził formułę „carat – więzienie narodów”. Podobnie postąpił z określeniem Rosji jako „międzynarodowego żandarma”, w którym „Rosja” została zastąpiona przez „carat”³¹.

Замечания dowodziły, że Stalin nie rezygnował z ujęć przeszłości utrwalo-nych w myśli bolszewickiej. Ale w tym samym czasie nie dopuścił do publikacji pochodzącego z 1890 r. artykułu Fryderyka Engelsa o polityce zagranicznej caratu. Uznał, że Engels przeceniał zaborcze dążenia caratu, nie dostrzegając ich po stronie innych mocarstw, a nadto fałszywie oceniał charakter przewidywanej przez siebie wojny Niemiec z Rosją³². Stalin wyraźnie pomniejszał znaczenie ekspansywnych poczynań caratu i ograniczał jego odpowiedzialność za doprowadzenie do wojny. Przede wszystkim jednak zmierzał do przedstawienia polityki rosyjskiej jako typowej dla ówczesnych stosunków międzynarodowych, których istotą była walka o podział rynków zbytu, sfer wpływów, źródeł surowców. Teza o półkolonialnej zależności carskiej Rosji od mocarstw zachodnich, przedstawiona w *Замечаниях*, kilka lat później pojawi się jeszcze wyraźniej w kanonicznym dziele stalinizmu³³. Trudno mówić, iż celem Stalina była rehabilitacja carskiej Rosji, takowa prowadzić bowiem musiałaby do podważenia sensu rewolucji bolszewickiej. Dążył natomiast do spojrzenia na historię dawnej Rosji z zastosowaniem innych niż dotąd parametrów, do wydobycia z niej ważnych aktualnie wartości i wzorów. Dotyczyło to kształtowania państwowości rosyjskiej, procesu centralizacji władzy, „zbierania” najpierw „ziem ruskich”, a później narodów w ramach imperium.

²⁹ *Как Сталин критиковал...*, s. 18–19.

³⁰ *Ibidem*, s. 11.

³¹ *Ibidem*, s. 18.

³² И.В. Сталин, *Историческая идеология в СССР в 1920–1950-е годы: Переписка с историками, статьи и заметки по истории, стенограммы выступлений. Сборник документов и материалов*, Часть 1: 1920–1930-е годы, сост. М.В. Зеленов, Санкт-Петербург 2006, s. 236–239.

³³ *История Всесоюзной коммунистической партии (большевиков). Краткий курс*, ред. Комиссии ЦК ВКП(б), Москва 1938, s. 156.

Najpewniej za wiedzą, a być może i z woli Stalina od lata 1934 r. w prasie radzieckiej pojawiały się publikacje odwołujące się do pojęcia ojczyzny, z patriotyzmu czyniące istotną cechę „ludzi radzieckich”³⁴. *Родина* stała się jednym z wiodących pojęć języka propagandy. Wyrazem tej samej tendencji było zastąpienie w prawie karnym *измена делу рабоче-крестьянской революции* pojęciem *измена родине*. Nie wydaje się jednak, by można traktować te zjawiska jako przejawy nacjonalizmu Stalina. Nie naród, lecz państwo pozostawało w centrum uwagi i wokół państwa radzieckiego jako ojczyzny „ludzi radzieckich” ogniskować chciano myśli i uczucia.

27 stycznia 1936 r. w prasie opublikowano materiały dotyczące podręczników do historii, w tym *Замечания* z 1934 r. Rozpoczęto kampanię publicznego potępiania dorobku tzw. szkoły Pokrowskiego. Kontekst, przebieg tych wydarzeń i rola w nich Stalina są znane³⁵. Podobnie jak w 1934 r., nie chodziło tylko o podręczniki szkolne, ale o szeroko pojętą wizję historii, głównie historii Rosji i ZSRR. Atak na koncepcje Pokrowskiego nie wyczerpywał się w zakwestionowaniu właściwego mu spojrzenia na przeszłość Rosji, ale w tym zakresie ten właśnie wątek miał wielkie znaczenie. Z inspiracji Stalina zmierzano do nowej kategoryzacji i interpretacji niektórych zjawisk negatywnie przedstawianych przez Pokrowskiego, zarzucano mu ignorowanie, niedoceniaanie bądź błędne ujmowanie dziejów Rusi Kijowskiej, procesu budowy rosyjskiego państwa narodowego, reform państwa (zwłaszcza dokonanych przez Piotra I), walki z polską interwencją na początku XVII w. i z najazdem napoleońskim w 1812 r., włączenia do państwa rosyjskiego poszczególnych narodów. Stanowisko „szkoły” Pokrowskiego w kwestii narodowej określano wręcz mianem „lewackiego internacjonalizmu”³⁶. Niemniej jednak uwaga koncentrowana była na problemach związanych z powstawaniem i dziejami państwa rosyjskiego, a nie narodu rosyjskiego.

Problem podręcznika do historii ZSRR rozwiązano poprzez ogłoszenie konkursu, który zakończył się sukcesem zespołu kierowanego przez Andrieja Szestakowa. Nim jednak przygotowany przez ten zespół *Короткий курс истории ЗСРР* został opublikowany, jego gruntowną analizą i redakcją zajęli się Stalin i Żdanow. Pozwala to uznać go za syntetyczny wyraz stalinowskiego spojrzenia na przeszłość. Podręcznik prezentował stanowisko rusocentryczne. Dzieje innych narodów, które weszły w skład Imperium Rosyjskiego, a następnie ZSRR, były przedmiotem zainteresowania głównie z punktu widzenia ich stosunków z państwem rosyjskim i położenia w tym państwie. Jeśli pamięta się o cytowanej wyżej krytyce projektu Wanaga i towarzyszy, to brak zastrzeżeń Stalina do takiego ujęcia trzeba uznać za wymowny. Szczególne zainteresowanie Stalina budziło przedstawienie procesu

³⁴ Zob. O.A. Найда, *Российский патриотизм. Прошлое и настоящее*, Волгоград 2012, s. 143, 148; A.Ю. Кожевников, *Русский патриотизм и советский социализм*, Москва 2017, s. 215–216.

³⁵ S. Ciesielski, *op. cit.*, s. 195–197.

³⁶ O kampanii przeciwko Pokrowskiemu i jego szkole zob. *ibidem*, s. 232–250.

tworzenia i reformowania scentralizowanego państwa rosyjskiego, polityki zagranicznej i roli międzynarodowej Rosji, zwłaszcza w dobie imperialnej. W podręczniku podtrzymana została wizja carskiej Rosji jako „żandarma Europy”³⁷. Nie pojawiła się natomiast formuła o „więzieniu narodów”³⁸, choć informacje o pozabawianiu przyłączanych do Rosji narodów praw i możliwości rozwoju zajmowały wiele miejsca. Przyłączenie do imperium narodów nierosyjskich pokazywano jako zjawisko niosące tym narodom nie tylko ucisk, ale i postęp. Triumfowała formuła „najmniejszego zła”, z inicjatywy Żdanowa (zapewne uzgodnionej ze Stalinem)³⁹ wprowadzona do publicznego obiegu w postanowieniu jury konkursu na podręcznik do historii ZSRR⁴⁰.

Tej właśnie kwestii Stalin poświęcił uwagę w swych przemówieniach 7 i 8 listopada 1937 r. z okazji kolejnej rocznicy „Wielkiego Października”. Nie przekreślając negatywnej oceny polityki carów, za ich wielką zasługę uznał zbudowanie ogromnego państwa. Dzięki temu istniała przestrzeń, którą bolszewicy przekształcili w państwo realizujące interesy ludzi pracy wszystkich zamieszkujących je narodów, jednolite politycznie i ekonomicznie, niedające się podzielić⁴¹. Uwagi o jednolitym i niepodzielnym państwie musiały przypominać hasło „Россия единая и неделимая”. Stalin powtarzał w różnych stylizacjach twierdzenie o postępowym charakterze przyłączania do państwa rosyjskiego narodów jakoby zagrożonych wchłonięciem przez państwa zacofane w stosunku do Rosji. Wpisywał się w nurt „teorii” uzasadniających politykę kolonizatorską „misją cywilizacyjną”, podnoszeniem poziomu kultury uzależnianych ludów czy niesieniem im awansu społecznego.

Część historyków radzieckich uznała poglądy wyrażane przez Stalina za zachętę do rehabilitacji dorobku przedrewolucyjnych klasyków rosyjskiej historiografii, do spojrzenia na dzieje Rosji w duchu rosyjskiego nacjonalizmu i polityki wielkomocarstwowej. Wzmocnienie tych tendencji nastąpiło po wybuchu wojny niemiecko-radzieckiej, gdy propaganda w ZSRR zdominowana została przez treści patriotyczne, wzorce bohaterskiego poświęcenia dla ojczyzny, odwołanie do pamięci o wojennych zwycięstwach Rosji i Rosjan. Nawiązywanie do tradycji nacjonalistycznych i imperialnych napotkało opór ze strony historyków i działaczy hołdujących ortodoksyjnie pojętemu marksizmowi. Wydaje się, że u samego Stalina

³⁷ *Краткий курс истории СССР*, ред. А.В. Шестаков, Москва 1937, с. 75–82.

³⁸ Nie oznaczało to jej porzucenia, skoro w powiązaniu z oceną caratu jako „палача и мучителя нерусских народов” znalazła się w osławionym podręczniku historii partii bolszewickiej, w którym każdy zwrot był weryfikowany przez Stalina. *История Всесоюзной коммунистической партии (большевиков). Краткий курс...*, с. 6.

³⁹ Д.Л. Бранденбергер, *Национал-большевизм. Сталинская массовая культура и формирование русского национального самознания 1931–1956*, Санкт-Петербург 2009, с. 63–65; А.М. Дубровский, *op. cit.*, с. 275–276.

⁴⁰ *Постановление жюри правительственной комиссии по конкурсу на лучший учебник для 3 и 4 классов средней школы по истории СССР, „Историк-марксист”* (1937), № 3, с. 137–141.

⁴¹ *Застольные речи Сталина. Документы и материалы*, состав. В.А. Небезин, Москва–Санкт-Петербург 2003, с. 148, 150–151.

pojawiły się także obawy o utrzymanie zasadniczej linii ideologicznej i kontroli nad aktywnością różnych środowisk w sferze ideologicznej.

Interesujących postrzeżeń na temat ówczesnych poglądów Stalina dostarcza analiza prowadzonych latem 1944 r., z jego aktywnym udziałem, prac nad projektem postanowienia KC WKP(b) w sprawie sytuacji w nauce historii w ZSRR. Dokument ów pomyślany był jako pokłosie wielodniowej konferencji historyków w KC WKP(b), w której toku ujawniły się przeciwstawne tendencje w ujmowaniu historii Rosji⁴². Stalin ostatecznie zrezygnował z ogłoszenia takiego postanowienia, ale jego uwagi do poszczególnych wersji projektu pozwalają dostrzec zasadnicze elementy jego poglądów na kwestię narodową, politykę wewnętrzną i zagraniczną caratu, nacjonalizm i jego związki z imperializmem. Kolejne warianty projektowanego dokumentu zawierały coraz ostrzejszą krytykę historyków postrzegających dzieje Rosji z państwowego i narodowego, a nie klasowego punktu widzenia, pozytywnie oceniających carski ekspansjonizm i jego realizatorów, a ruchy wyzwolenicze ujarzmionych narodów traktujących jako sprzeczne z interesem imperium. Z pełną aprobatą Stalina w projektach dokumentu pojawiały sformułowania: „царская Россия была тюрьмой народов”, „захватническо-грабительская колониальная политика царизма”, „захватническая империалистическая политика царизма”. Nalegał on też na wyraźne wskazanie rasyfikatorskiego charakteru polityki caratu⁴³.

Doprowadził również do zmiany początkowego ujęcia nacjonalizmu jako wytworu imperializmu na rzecz formuły głoszącej przerastanie nacjonalizmu w imperializm⁴⁴. Pod jego wpływem Żdanow sformułował następujące określenie patriotyzmu i jego związku z internacjonalizmem:

Патриотизм есть присущее самым широким народным массам глубоко жизненное чувство любви к своей родине, чуждое враждебности к другим народам. [...] Патриотизм появился, рос и развивался задолго до появления интернационализма. Великие патриоты нашей родины, память о которых мы свято чтим и примеру которых мы стремимся подражать, не были, конечно, и не могли быть интернационалистами. Но мы, советские люди, являемся наследниками и преемниками их славных патриотических дел и традиций. [...] Советский патриотизм представляет собой дальнейшее развитие и высшую ступень патриотизма, перерастание его в интернационализм⁴⁵.

⁴² *Стенограмма совещания по вопросам истории СССР в ЦК ВКП(б) в 1944 году*, сост. Ю.Н. Амиантов, З.Н. Тихонова, „Вопросы истории” (1996), № 2, 3, 4, 5–6, 7, 9; *Письма Анны Михайловны Панкратовой*, сост. Ю.Ф. Иванов, „Вопросы истории” (1988), № 11, с. 54–79; А.Л. Юрганов, *Русское национальное государство. Жизненный мир историков эпохи сталинизма*, Москва 2011, с. 138–246; А.М. Дубровский, *op. cit.*, с. 443–464; S. Ciesielski, *op. cit.*, s. 335–361.

⁴³ А.Л. Юрганов, *op. cit.*, с. 454.

⁴⁴ *Ibidem*, с. 444, 455, 463.

⁴⁵ *Ibidem*, с. 483.

Porzuciwszy myśl o publikacji wspomnianego dokumentu, Stalin nie zrezygnował z publicznego odniesienia się do problemu patriotyzmu. Uczynił to w przemówieniu wygłoszonym 6 listopada 1944 r. na uroczystym posiedzeniu rady moskiewskiej. Zasadnicza teza brzmiała: „В советском патриотизме гармонически сочетаются национальные традиции народов и общие жизненные интересы всех трудящихся Советского Союза. Советский патриотизм не разъединяет, а, наоборот, сплачивает все нации и народности нашей страны в единую братскую семью”⁴⁶. Było to zatem ujęcie znane z lat trzydziestych, a odnoszące się do ojczyzny jako wielonarodowego państwa radzieckiego. I tak rozumiany „radziecki patriotyzm” pozostawał istotnym motywem stalinowskiej ideologii także w następnych latach.

Przyczynę do rozważań o nacjonalizmie Stalina może stanowić spojrzenie na jego poczynania w stosunku do języków narodów zamieszkałych w ZSRR, szczególnie w kontekście dążeń do tworzenia jednorodnego społeczeństwa radzieckiego⁴⁷. Nie może budzić wątpliwości, że Stalin odpowiadał za zapoczątkowaną w 1929 r. latynizację alfabetów narodów posługujących się innym skryptom, z czym wiązały się nie tylko zakazy dalszego używania dotychczasowego skryptu, ale i sprowadzania oraz upowszechniania literatury zapisanej tym alfabetem⁴⁸. Jednak gdy pojawiły się projekty latynizacji alfabetu rosyjskiego, Biuro Polityczne KC WKP(b) w styczniu 1930 r. nakazało przerwać prace w tym zakresie⁴⁹. W 1935 r. w odniesieniu do języków małych narodów radzieckiej Północy, a w 1936 r. w odniesieniu do niemal wszystkich pozostałych języków rozpoczęła się kampania zastępowania dotychczasowego alfabetu cyrylicą⁵⁰. Dwukrotna zmiana alfabetów w ciągu tak krótkiego czasu musiała być dla zainteresowanych narodów ciężkim doświadczeniem, bez wątpienia negatywnie wpływającym na rozwój ich kultury w najszerszym wymiarze. Zakazy stosowania dotychczasowego alfabetu i udostępniania nowego piśmiennictwa powstałego przy jego użyciu powodowały przerwanie ciągłości procesów kulturowych i oznaczały odcięcie nowych pokoleń od tradycji narodowej i religijnej. Narzucenie alfabetu uważanego za rosyjski uznawano za wyraz tendencji rusyfikacyjnych. Za kolejny, doniosły ich przejaw uważana jest decyzja Biura Politycznego KC WKP(b) (firmowana jako wspólne postanowienie KC WKP(b) i Rady Komisarzy Ludowych) z 13 marca 1938 r. o wprowadzeniu jednolitego, obowiązkowego systemu nauczania języka rosyjskiego w szkołach narodowych

⁴⁶ И.В. Сталин, *Сочинения...*, т. 15, Москва 1997, с. 197.

⁴⁷ H. Carrère d'Encausse, *The Great Challenge. Nationalities and the Bolshevik State 1917–1930*, New York–London 1992, s. 177–183; eadem, *Euroazjatyckie imperium. Historia Imperium Rosyjskiego od 1552 do dzisiaj*, tłum. K. Antkowiak, Kęty 2014, s. 235.

⁴⁸ T. Martin, *The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*, Ithaca–London 2001, s. 195.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 198.

⁵⁰ В.М. Алпатов, *150 языков и политика 1917–2000. Социолингвистические проблемы СССР и постсоветского пространства*, Москва 2000, с. 87–89.

(w narodowych republikach i obwodach)⁵¹. Posunięcie to uzasadniano potrzebą zapewnienia wspólnego dla wszystkich narodów ZSRR środka komunikowania się, doskonalenia kadr narodowych oraz tworzenia lepszych warunków do odbywania służby wojskowej przez wszystkich obywateli. Dokument potwierdzał zarazem, że podstawą edukacji w tych szkołach pozostanie język ojczysty, a tendencję do przekształcania języka rosyjskiego z przedmiotu nauczania w język nauczania w tych szkołach uznano za szkodliwą i nieprawidłową⁵². Stalin był odpowiedzialny za ostateczną redakcję tego postanowienia, zatem można je bez zastrzeżeń traktować jako odzwierciedlenie jego ówczesnych poglądów. Nie wykazywał jednak później większego zainteresowania realizacją tego postanowienia, władze ogólnozwiązkowe i republikańskie nie troszczyły się należycie ani o zapewnienie materialnych i kadrowych warunków jego wykonywania, ani o poziom nauczania, który powszechnie oceniano jako niski⁵³.

Jako przejaw nacjonalizmu Stalina wskazuje się specyficzne traktowanie narodu rosyjskiego i przypisywanie mu wyjątkowego statusu. Stalinowski obraz narodu rosyjskiego długo był budowany wokół twierdzeń odnoszących się do zasług jego sił rewolucyjnych oraz do jego zaangażowania i zaawansowania w budowie socjalizmu. Tak działo się, gdy Stalin głosił, że to naród rosyjski był „najaktywniejszym, najbardziej radzieckim ze wszystkich narodów naszego kraju”⁵⁴. A także wtedy, gdy przypisując rosyjskiej klasie robotniczej dokonanie w 1917 r. przewrotu w dziejach ludzkości, czynił z tego punkt wyjścia krytyki Biednego. Zdaniem Stalina poeta podnosząc „siedzenia na zapiecku” do rangi cechy narodowej, godził w rosyjskich robotników, którzy „проделав Октябрьскую революцию, конечно, не перестали быть русскими”⁵⁵. Stalin eksponował nie tylko rolę rosyjskiej klasy robotniczej jako awangardy radzieckiej klasy robotniczej, ale i wypływające stąd „чувство революционной национальной гордости” rosyjskich robotników⁵⁶. Rychło jednak w jego enuncjacjach pobrzmiwać zaczęły i inne nuty. Jako siła rewolucyjna przedstawiana była już nie rosyjska klasa robotnicza, ale naród rosyjski posiadający szczególne cechy i zasługi: „Оставляя в стороне вопросы равноправия и самоопределения русские это основная национальность мира, она первая подняла флаг Советов против всего мира. Русская нация – это талантливейшая нация в мире”. Nawiązując zaś do własnej myśli,

⁵¹ ЦК ВКП(б) и национальный вопрос, кн. 2: 1933–1945, сост. Л.С. Гатагова и др., Москва 2009, с. 391–394.

⁵² *Ibidem*, с. 394.

⁵³ Szerzej zob. П.Э. Блитстейн, *Национальное строительство или русификация? Обязательное изучение русского языка в советских нерусских школах, 1938–1953 гг.*, в: *Государство наций: Империя и национальное строительство в эпоху Ленина и Сталина*, ред. Р.Г. Суни, Т. Мартин, Москва 2011, с. 310–335.

⁵⁴ Т. Martin, *op. cit.*, s. 253.

⁵⁵ „Счастье литературы”..., с. 91.

⁵⁶ *Ibidem*, с. 90–91.

że w przeszłości wszyscy bili Rosję, zapowiedział: „Если русский вооружены танками, авиацией, морским флотом – они непобедимы”⁵⁷.

Na początku 1936 r. w publikacjach najważniejszych gazet radzieckich powrócił problem tzw. obłomowszczyzny. 21 stycznia 1936 r. Nikołaj Bucharin opublikował na łamach „Izwestii” artykuł z okazji kolejnej rocznicy śmierci Lenina. Zawarł w nim stwierdzenie, że przed bolszewikami w dawnej Rosji stało zadanie „из аморфной, малосознательной массы в стране, где обломовщина была самой универсальной чертой характера, где господствовала нация Обломовых, сделать «ударную бригаду мирового пролетариата!»”. Nie po raz pierwszy Bucharin negatywnie ocenił przedrewolucyjną Rosję i naród rosyjski, nie po raz pierwszy sięgnął w związku z tym do obrazu obłomowszczyzny. Tym razem spotkał się jednak z gwałtowną krytyką. 30 stycznia redakcja „Prawdy” uznała koncepcję „narodu Obłomowych” za przejaw natrząsania się z narodu rosyjskiego, ignorancji teoretycznej i nieznamomości historii. Dowodzono, że „народ, давший миру таких гениев, как Ломоносов, Лобачевский, Попов, Пушкин, Чернышевский, Менделеев, таких гигантов человечества, как Ленин и Сталин, народ подготовивший и свершивший под руководством большевистской партии Октябрьскую социалистическую революцию” nie może być postrzegany jako „нация Обломовых”⁵⁸. Następnego dnia w tej najważniejszej z radzieckich gazet pojawił się artykuł zawierający dwie tezy wyznaczające główną linię ideologiczną. Pierwsza głosiła:

Все народы – участники великого социалистического строительства могут гордиться результатами своей деятельности. Все они, от самых маленьких до самых больших, в равной степени являются советскими патриотами. Однако первым среди равных является русский народ, русские рабочие, русские трудящиеся, роль которых во всей Великой пролетарской революции начиная с первой победы и до сегодняшнего блистательного периода ее развития была исключительно большой.

W końcowej części tekstu stwierdzono zaś:

Ненависть к русскому народу включает в себя, конечно, ненависть ко всему советскому, к СССР в целом, но в клевете наших врагов огонь в первую очередь направляется на русский народ именно потому, что они великолепно понимают какую громадную волю, энергию и упорство проявил он наряду и рука об руку с другими народами Советского Союза в борьбе за превращение нашей родины в великую пролетарскую державу⁵⁹.

Stanowiło to *de facto* zakaz wyrażania krytycznych opinii o narodzie rosyjskim pod groźbą oskarżenia o działanie antyradzieckie. Jednocześnie za pomocą formuły „pierwszy wśród równych” status tego narodu określono w sposób,

⁵⁷ *Застольные речи...*, s. 44–45.

⁵⁸ А.Ю. Кожевников, *op. cit.*, s. 239–240.

⁵⁹ РСФСР, „Правда” (1 II 1936), № 31.

który w państwie wielonarodowym musiał rodzić nacjonalistyczne skojarzenia. Znamienne było przy tym wskazanie roli narodu rosyjskiego w walce o przekształcenie ZSRR w „proletariackie mocarstwo” jako zasadniczej przesłanki jego szczególnego statusu. Spotkać się można z przypuszczeniem, że autorem obu artykułów był sam Stalin⁶⁰, choć nie przedstawiono na to żadnych dowodów. Z pewnością jednak teksty o takim znaczeniu nie mogły pojawić się bez akceptacji Stalina.

Formuła „pierwszy wśród równych” jako określenie miejsca narodu rosyjskiego wśród innych narodów ZSRR wielokrotnie była powtarzana przez Stalina. 7 listopada 1937 r. mówił swym towarzyszom: „Старая Россия ныне превращена в СССР, где все народы одинаковы. [...] Среди равных наций государств и стран в СССР самая советская, самая революционная это – русская нация”⁶¹. Uznanie narodu rosyjskiego, a nie rosyjskiego proletariatu, za siłę rewolucyjną nabrało jeszcze pełniejszego wyrazu w późniejszej wypowiedzi Stalina, też związanej z pozycją narodu rosyjskiego jako „pierwszego wśród równych”: „Русский народ первым освободился от цепей капитализма, первым установил Советскую власть. Русский народ породил Ленина. Все народы Советского Союза равноправны, но и среди равноправных бывают первые. Русский народ является первым среди равноправных народов”⁶². W tym samym czasie w propagandzie radzieckiej pojawiła się formuła określająca naród rosyjski jako „starszego brata” w stosunku do innych narodów ZSRR⁶³, wszelako sam Stalin, jak się zdaje, nie posługiwał się tego rodzaju określeniem.

Im bardziej w ocenie Kremla rosło zagrożenie zewnętrzne, tym silniej Stalin eksponował historyczną i aktualną rolę narodu rosyjskiego, tym intensywniej odwoływał się do rosyjskich uczuć narodowych i tradycji. Powodowało to, że propagowane w drugiej połowie lat trzydziestych hasła „przyjaźni narodów” i „radzieckiego patriotyzmu” stawały się coraz bardziej rusocentryczne.

W warunkach rozpoczętej 22 czerwca 1941 r. wojny kierowane do społeczeństwa enuncjacje o charakterze patriotycznym czy wręcz nacjonalistycznym znajdowały naturalne uzasadnienie. W pierwszym publicznym przemówieniu, po 22 czerwca 1941 r., Stalin kładł silne akcenty na narodowe aspekty wojny, na groźbę unicestwienia narodów zamieszkujących państwo radzieckie, a zarazem apelował o jedność społeczeństwa, czego symbolem był początkowy zwrot „Bracia i siostry”⁶⁴. Narodowi rosyjskiemu nie zostało wówczas przypisane jakieś

⁶⁰ Г.В. Костырченко, *op. cit.*, s. 150.

⁶¹ *Застольные речи...*, s. 151.

⁶² И.В. Сталин, *Сочинения...*, т. 18, Тверь 2006, с. 316.

⁶³ Б. Волин, *Великий русский народ*, „Исторический журнал” (1938), № 5, с. 1–17. Tekst został opublikowany także w teoretycznym organie WKP(b) „Bolszewik” oraz w odrębnej broszurze pod takim samym tytułem.

⁶⁴ Do braci i siostr Stalin zwracał się jeszcze kilkakrotnie: w rozkazach głównodowodzącego z 1 maja 1942 r., 1 maja 1943 r., 1 maja 1944 r., 7 listopada 1944 r., w przemówieniu na pl. Czerwonym 7 listopada 1941 r.

szczególne znaczenie. Jednak gdy Stalin wystąpił 6 listopada 1941 r. na posiedzeniu moskiewskiej rady delegatów z okazji 24. rocznicy Października 1917, mowa była już tylko o jednym narodzie, o „великой русской нации – нации Плеханова и Ленина, Белинского и Чернышевского, Пушкина и Толстого, Глинки и Чайковского, Горького и Чехова, Сеченова и Павлова, Репина и Сурикова, Суворова и Кутузова”⁶⁵. Następnego dnia, podczas defilady wojсковей na pl. Czerwonym, Stalin wzywając żołnierzy, marynarzy i partyzantów do realizacji wielkiej misji wyzwolenczej, za wzór stawiał im „мужественный образ наших великих предков” Aleksandra Newskiego, Dmitrija Dońskiego, Kuźmę Minina, Dmitrija Pożarskiego, Aleksandra Suworowa, Michaiła Kutuzowa⁶⁶. Budowany tak panteon narodowy może być oceniany na różne sposoby. Twierdzenie wszakże, że ówczesny wybór postaci-symboli był skrajnym wyrazem „narodowego bolszewizmu”⁶⁷, zdaje się pomijać konkretny kontekst historyczny deklaracji Stalina. Nie zmienia to faktu dalszego zyskiwania przez „radziecki patriotyzm” wymiaru rusocentrystycznego⁶⁸. O narodzie rosyjskim od pierwszych dni wojny pisano i mówiono jako o narodzie bohaterskim, jego historię przedstawiano w konwencji heroicznego eposu, a rosyjskich wodzów kreowano na bohaterów. Stalin najpewniej uznał, że to Rosjanie stanowili o sile, zwartości i odporności ZSRR w totalnej wojnie i do nich przede wszystkim adresował propagandę. Spektakularnym przejawem tego zjawiska było rozpoczęcie nowego hymnu ZSRR słowami:

Союз нерушимый республик свободных
Сплотила навеки Великая Русь.

Przywołanie „Wielkiej Rusi” jako podstawy „nierozzerwalnego związku” miało wielowymiarowy charakter, a jego sens zależał od treści przypisanej temu pojęciu. Z punktu widzenia Stalina najważniejszy był odbiór zawartego w hymnie komunikatu przez szerokie masy. Passus o „Wielkiej Rusi” może być odczytywany jako wyjście naprzeciw rosyjskim emocjom i stereotypom narodowym, ale i jako odwołanie do imperialnej tradycji Wielkiej Rosji, nawiązujące do toku myślenia, który Stalin prezentował w listopadzie 1937 r.

Odniesienie do historycznej roli narodu rosyjskiego znalazło się w projektowanym latem 1944 r. postanowieniu KC WKP(b) o sytuacji w radzieckich naukach historycznych: „[...] свою выдающуюся роль в истории русский народ завоевал не в силу особых расовых или иных качеств, а в силу исторически сложившихся обстоятельств. В героическом прошлом русского народа, в его любви к Родине, в его подвигах в борьбе с чужеземными завоевателями,

⁶⁵ И.В. Сталин, *Сочинения...*, т. 15, с. 79.

⁶⁶ *Ibidem*, с. 86.

⁶⁷ Д.Л. Бранденбергер, *op. cit.*, с. 143.

⁶⁸ *Ibidem*, с. 142.

в его великих достижениях в области мировой науки и культуры, в его революционно-освободительной борьбе”⁶⁹. Ujęcie to nie wywołało wątpliwości Stalina, co dziwić nie może, stanowiło bowiem syntetyczny wyraz tego, co sam wcześniej mówił i pisał. Natomiast polecił usunąć następujący akapit:

Ведущая роль русского народа в борьбе за социализм [...] не навязана другим народам, а признана ими добровольно в силу той помощи, которую оказывал и оказывает другим народам русский народ в деле развития их государственности и культуры, в деле ликвидации их прежней отсталости, в деле строительства социализма. Это не может не наполнять каждого русского чувством законной гордости⁷⁰.

Gdy w kolejnej wersji dokumentu zapis ten pozostał, ponownie wywołało to krytyczną reakcję Stalina⁷¹. Sprawa jest o tyle ciekawa, że wcześniej sam niejednokrotnie wypowiadał się w takim właśnie duchu i akceptował tego rodzaju enuncjacje⁷². Teraz być może uznał, że słowa o „braterskiej pomocy” mogą budzić negatywne skojarzenia w związku z polityką ZSRR wobec państw Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej.

Za szczególnie jaskrawy wyraz nacjonalistycznych poglądów Stalina uznawany bywa toast wzniesiony przezeń 24 maja 1945 r. na przyjęciu na cześć dowódców Armii Czerwonej. W wersji zredagowanej przez samego Stalina znalazło się sformułowanie: „Я пью прежде всего за здоровье русского народа потому, что он является наиболее выдающейся нацией из всех наций, входящих в состав Советского Союза. Я поднимаю тост за здоровье русского народа потому, что он заслужил в этой войне общее признание как руководящей силы Советского Союза среди всех народов нашей страны”⁷³. Stalin wskazywał, że mimo błędów i klęsk w pierwszej fazie wojny, naród ten nie odwrócił się od władz ZSRR, wierzył w słuszność ich polityki i gotów był ponieść największe ofiary w imię ostatecznego zwycięstwa. Konkluzja brzmiała: „доверие русского народа Советскому правительству оказалось той решающей силой, которая обеспечила историческую победу над врагом человечества – над фашизмом”⁷⁴. Jeszcze w listopadzie 1944 r. Stalin mówił o zasługach całego kraju i wszystkich jego narodów bez żadnego zróżnicowania⁷⁵. Teraz naród rosyjski uznano już nie

⁶⁹ А.Л. Юрганов, *op. cit.*, с. 442.

⁷⁰ *Ibidem*, с. 457.

⁷¹ *Ibidem*, с. 475.

⁷² И.В. Сталин, *Сочинения...*, т. 5, с. 35–36, 247–248. W toku krytyki Bucharina w styczniu 1936 r. „Правда” pisała np.: „Трудящиеся всех наций Советского Союза на деле знают, какую огромную помощь оказал им великий русский народ. Они идут с ним рука об руку по одному пути, к одной цели”, cyt. za: А.И. Вдовин, *Русские в XX веке. Трагедии и триумфы великого народа*, Москва 2013, с. 129.

⁷³ И.В. Сталин, *Сочинения...*, т. 15, с. 228.

⁷⁴ *Застольные речи...*, с. 473.

⁷⁵ И.В. Сталин, *Сочинения...*, т. 15, с. 196.

tylko za „pierwszy wśród równych”, za „starszego brata”, ale za „kierowniczą siłę” ZSRR, a więc jego pozycja została opisana w konwencji stosowanej wcześniej tylko wobec klasy robotniczej i partii komunistycznej⁷⁶.

Później Stalin do takiej retoryki już nie powrócił. Minęło zaledwie kilka miesięcy, gdy w przemówieniu do wyborców w Moskwie odmiennie zdefiniował źródła wojennego zwycięstwa ZSRR. To cechy ustroju społecznego i politycznego oraz potęga i bohaterstwo Armii Czerwonej wskazane zostały jako czynniki rozstrzygające o sprostaniu przez wielonarodowy ZSRR wyzwaniom wojny⁷⁷. Porównanie wystąpień przywódcy ZSRR z listopada 1944 r., maja 1945 r. i lutego 1946 r. zdaje się prowadzić do wniosku, że jego odwołania do wartości narodowych, ojczyzny, patriotyzmu posiadały instrumentalny charakter i wiązały się z konkretną sytuacją polityczną i społeczną.

W kolejnych latach życie ideologiczne w ZSRR zostało zdominowane przez wielkie kampanie walki z „burżuazyjnym obiektywizmem”, czołobitnością wobec Zachodu i kosmopolityzmem. Stalin rzadko wykraczał w nich poza rolę inicjatora i kontrolera, tylko sporadycznie zabierał publicznie głos, wyrażając swe stanowisko raczej poprzez dokumenty partyjne, niekiedy aktywnie uczestnicząc w redagowaniu wystąpień innych funkcjonariuszy partyjnych. Kampanie te opierały się na czarno-białym obrazie podzielonego świata: istniała jego część dobra i część zła, istniał obóz demokratyczny, postępowy i pokojowy oraz obóz antydemokratyczny, reakcyjny i antypokojowy. Nie było miejsca na kompromisy: to co nie po „naszej” stronie, stanowiło kompleks zła we wszystkich jego wymiarach. Negowano jakikolwiek pozytywny wpływ Zachodu na Rosję i ZSRR, wszystko, co pochodziło ze świata kapitalistycznego, postrzegano jako wrogie, niebezpieczne, grożące wewnętrznym rozkładem. Zarazem niezależnie o jakiej dziedzinie życia, nauki, kultury, techniki pisano, stałym motywem była gloryfikacja osiągnięć rosyjskich i radzieckich. Pominięcie czy zbyt słabe ich eksponowanie uznawano za przejaw czołobitności wobec imperialistycznego Zachodu i lekceważenia kultury, nauki, techniki radzieckiej, a w perspektywie historycznej odpowiednio kultury, nauki, techniki rosyjskiej⁷⁸. Stalin osobiście oceniał dzieła najwybitniejszych twórców radzieckich pod kątem eksponowania rosyjskich dokonań wojskowych i politycznych, niezmiennie dbając o pokazanie w pożądanym przez niego kształcie dokonań carów rosyjskich w zakresie budowy scentralizowanego państwa i silnej władzy, nawet gdy posługiwała się ona

⁷⁶ Г.А. Бордюгов, В.М. Бухараев, *Вчерашнее завтра. Как «национальные истории» писались в СССР и как пишутся теперь*, Москва 2011, с. 68. O zróżnicowanych interpretacjach toastu Stalina zob. S. Ciesielski, *op. cit.*, s. 377–379.

⁷⁷ И.В. Сталин, *Сочинения...*, т. 16, Москва 1997, с. 7–9.

⁷⁸ А.А. Жданов, *Выступления на дискуссии по книге Г.Ф. Александра „История западно-европейской философии” 24 июня 1947 г.*, Москва 1952, с. 14; В.В. Тихонов, *Идеологические кампании «позднего сталинизма» и советская историческая наука (середина 1940-х–1953 г.)*, Москва–Санкт-Петербург 2016, с. 139–142.

brutalną przemocą⁷⁹. Dzieła, w których dopatrywał się obrazów zacofania, braku kultury, lenistwa lub ignorancji Rosjan czy „ludzi radzieckich”, były przedmiotem jego bezwzględnej krytyki i zakazywano ich rozpowszechniania⁸⁰.

W wypowiedziach Stalina i w całej propagandzie dominowały funkcjonujące już wcześniej obrazy przeszłości, oceny zjawisk i postaci. Można mówić raczej o nasileniu akcentów o nacjonalistycznym i ksenofobicznym charakterze. Kumulację tego rodzaju treści przyniosła wyjątkowo agresywna i brutalna, a jednocześnie prymitywna kampania zwalczania rzekomego kosmopolityzmu. Powody jej rozpętania pozostają przedmiotem różnicowanych opinii, jednak zdaje się nie ulegać wątpliwości, że jej podłożem były zaostrzenie się sytuacji międzynarodowej i związane z tym dążenie Stalina do konsolidacji i mobilizacji społeczeństwa na płaszczyźnie wrogości wobec świata kapitalistycznego i jego rzekomej agentury w samym ZSRR.

Jądro poglądów Stalina tkwiło w kulcie państwa, państwa silnego, scentralizowanego, będącego onnipotentnym kontrolerem życia społecznego i potężnym czynnikiem stosunków międzynarodowych. Wokół kategorii państwa, a nie narodu zorganizowane było myślenie Stalina. Potrzeby państwa radzieckiego utożsamionego z reżimem bolszewickim oraz mocarstwowe ambicje wyznaczały zakres i sposób odnoszenia się do kwestii narodowej. Jak się wydaje, można do tego odnieść refleksję Michaiła Hellera o „deprawowaniu autentycznych uczuć narodowych i patriotycznych” w imię mitu państwa radzieckiego⁸¹.

Słusznie czy nie Stalin uznał, że to Rosjanie mogą zapewnić spójność i efektywność tego państwa, postrzegał ich bowiem jako naród najbardziej rozwinięty, najliczniejszy, najbardziej historycznie przygotowany do takiej funkcji. Integracji wewnętrznej potrzebny był język wspólnego komunikowania się wszystkich obywateli, a tym językiem w praktyce mógł być tylko rosyjski. Niezależnie od przekonania Stalina o wyższości kultury rosyjskiej w stosunku do kultur innych narodów ZSRR, przypisanie językowi rosyjskiemu funkcji integracyjnej musiało rodzić konsekwencje dla statusu kultury rosyjskiej. Nacjonalizm nie musiał być przesłanką takiej polityki ani wypełniać jej treścią. Jak dostrzegł Michaił Agurski, rosyjski nacjonalizm był „używany” przez Stalina, stanowił dla niego metodę politycznej mobilizacji, szczególnie z uwagi na zawarty w nim wątek konfrontacji z Zachodem⁸². Widziano to od czasu proklamowania budowy socjalizmu w jednym kraju, ale jaskrawy, brutalny, a zarazem prymitywny wyraz znalazło w końcu lat czterdziestych w kontekście narodzin zimnej wojny.

Geoffrey Hosking trafnie zwrócił uwagę na uproszczenie kryjące się za traktowaniem działań Stalina w kategoriach rusyfikacji ZSRR, wskazując, że w latach trzydziestych zdarzały się uderzenia w podstawy rosyjskiej tożsamości narodowej.

⁷⁹ *Сталин и космополитизм 1945–1953. Документы Агитпропа ЦК КПСС 1945–1953*, сост. Д.Г. Наджафов, З.С. Белоусова, Москва 2005, с. 57–58.

⁸⁰ *Ibidem*, с. 58–59.

⁸¹ M. Heller, *Maszyna i śrubki. Jak hartował się człowiek sowiecki*, Paryż 1988, s. 197.

⁸² M. Agursky, *What is National Bolshevism?*, w: *The Last Empire...*, s. 90.

Stalinowska rusyfikacja miała imperialny, a nie nacjonalistyczny charakter w tradycyjnym rozumieniu rosyjskiego nacjonalizmu przedrewolucyjnego. Dawna etniczna kultura rosyjska była respektowana tylko o tyle, o ile wynikało to z potrzeby wzmacniania władzy państwowej. Rosjanie, zdaniem Hoskinga, byli dla Stalina „tylko surowcem do budowy socjalistycznego imperium, a ich język i kultura przedstawiały wartość tylko z punktu widzenia zachowania i umocnienia tego imperium”⁸³. Do podobnych wniosków doszli David R. Marples, stwierdzający, że dla Stalina Rosjanie „byli najcenniejszym narzędziem w akumulacji władzy i jej rozszerzaniu”⁸⁴, i Andrzej Walicki, gdy pisał, że Stalin „traktował Rosję instrumentalnie [...] Rosja była dlań narzędziem komunizmu, nie odwrotnie”⁸⁵. Autor niniejszego artykułu podziela ten właśnie sposób postrzegania omawianych tu poglądów Stalina i przekonanie o instrumentalnym charakterze jego wypowiedzi na temat narodu, ojczyzny, patriotyzmu, mogących stanowić asumpt do przypisywania mu nacjonalizmu. Naród nie był dla Stalina wartością fundamentalną, nie stanowił kategorii organizującej jego myślenie i generującej działanie.

Stalin's Nationalism

Abstract

In the article, the author attempted to verify opinions about the nationalist character of Iosif Stalin's views. He analysed these elements of Stalin's views, which could have been linked with Russian nationalism, such as how Stalin treated Russia's history, the image of the Russian nation, its special status and historical role, and russification projects.

Appeals to national values, tradition and patriotism were used as instruments serving to mobilise society for the redevelopment of the country in the course of a 'top-down revolution', consolidate the people in the face of the growing threat of war, and increase the legitimacy of the regime.

In the 1930s, Stalin paid attention primarily to the creation and development of the Russian state, centralisation of state power, the formation of the Russian Empire and its international role. It was the Russian state and not the Russian nation that was the object of his interest.

Most clearly, nationalist influences were evident in how Stalin perceived the Russian nation and assigned it a special status. More and more, Stalin attributed outstanding qualities and merits to the Russian people, constituting an argument for its unique position among other nations of the USSR – as 'the first among equals' and even the 'guiding force' of the Soviet society.

Stalin was convinced that only the Russians could ensure the coherence and effectiveness of the multinational Soviet state; he saw them as the most numerous and the most developed, most historically prepared for such a role. Stalinist russification was imperial rather than nationalist in the traditional understanding of Russian pre-revolutionary nationalism.

Stalin's views were characterised by state-centrism rather than nationalism, and content that could be considered manifestations of nationalism was treated instrumentally by him.

⁸³ Д. Хоскинг, *Россия и русские*, т. 2, Москва 2003, с. 126.

⁸⁴ D.R. Marples, *Stalin: authoritarian populist or great Russian chauvinist?*, „Nationalities Papers” (2010), no. 5, s. 754.

⁸⁵ A. Walicki, *op. cit.*, s. 423.

Национализм Сталина

Аннотация

В тексте были рассмотрены элементы взглядов Сталина, в которых усматривается связь с российским национализмом: отношение к прошлому России, образу русской нации, ее особому статусу и исторической роли, русификаторским проектам.

Обращение к национальным ценностям, традициям, патриотизму служило инструментом мобилизации общества для восстановления страны в ходе «революции сверху», консолидации общества перед лицом возросшей угрозы войны и повышения легитимности режима.

В 1930-е годы основное внимание Сталина было сосредоточено, прежде всего, на возникновении и развитии российского государства, централизации государственной власти, формировании Российской империи и ее международной роли. Предметом его внимания было российское государство, а не русский народ.

Отчетливее всего националистическое влияние проявилось в том, как Сталин воспринимал русский народ и в том, что он присваивал ему особый статус. Сталин все активнее наделял русский народ выдающимися качествами и заслугами, призванными служить аргументом в пользу его особого положения среди других народов СССР – как «первого среди равных» и даже «руководящей силы» советского общества.

Сталин был убежден, что именно русские могут обеспечить сплоченность и эффективность многонационального советского государства; он воспринимал их не только как самый многочисленный народ, но и самый развитый, самый исторически подготовленный к такой роли. Сталинская русификация была имперской, а не националистической в традиционном понимании русского дореволюционного национализма.

Для взглядов Сталина характерен был государствоцентризм, а не национализм и он инструментально относился к содержанию, которое можно было бы считать проявлением национализма.

Bibliografia

- Agursky M., *What is National Bolshevism?*, w: *The Last Empire. Nationality and the Soviet Future*, ed. R. Conquest, Stanford 1986, s. 87–108.
- Besaçon A., *Nationalism and Bolshevism in the USSR*, w: *The Last Empire. Nationality and the Soviet Future*, ed. R. Conquest, Stanford 1986.
- Bierdiajew M.[N.], *Problem komunizmu*, Warszawa 1937.
- Brandenberger D.L., Dubrovsky A.M., «The People Need a Tsar»: *The Emergence of National Bolshevism as Stalinist Ideology 1931–1941*, „Europe-Asia Studies” (1998), no. 5, s. 873–892.
- Carrère d’Encausse H., *Euroazjatyckie imperium. Historia Imperium Rosyjskiego od 1552 do dzisiaj*, tłum. K. Antkowiak, Kęty 2014.
- Carrère d’Encausse H., *The Great Challenge. Nationalities and the Bolshevik State 1917–1930*, New York–London 1992.
- Ciesielski S., *Stalin a historia*, Łomianki 2018.
- Heller M., *Maszyna i śrubki. Jak hartował się człowiek sowiecki*, Paryż 1988.
- Lazari de A., *Czym jest naród rosyjski? O kategoriach narodu i narodowości rosyjskiej*, „Przegląd Filozoficzno-Literacki” (2010), nr 4 (29), s. 447–461.
- Lazari de A., *Narod*, w: *Mentalność rosyjska. Słownik*, red. A. de Lazari, Katowice 1995, s. 57–58.

- Marples D.R., *Stalin: authoritarian populist or great Russian chauvinist?*, „Nationalities Papers” (2010), no. 5, s. 749–756.
- Martin T., *The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism In the Sowiet Union 1923–1939*, Ithaca–London 2001.
- Ree van E., *Stalin and Russian Nationalism*, w: *Russian Nationalism. Past and Present*, ed. G. Hosking, R. Service, London 1998, s. 77–106.
- Simon G., *Nationalism and Policy Toward the Nationalities in the Soviet Union. From Totalitarian Dictatorship to Post-Stalinist Society*, London–New York 1991.
- Smith A.D., *Nacjonalizm. Teoria, ideologia, historia*, tłum. E. Chomicka, Warszawa 2007.
- Timasheff N. S., *The Great Retreat. The Growth and Decline of Communism in Russia*, New York 1946.
- Vujacic V., *Stalinism and Russian Nationalism: A Reconceptualization*, „Post-Soviet Affairs” (2007), no. 2, s. 156–183.
- Walicki A., *Marksizm i skok do królestwa wolności. Dzieje komunistycznej utopii*, Warszawa 1996.
- Александров М.В., *Внешнеполитическая доктрина Сталина*, Канбёрра 1995.
- Алпатов В.М., *150 языков и политика 1917–2000. Социолнгвистические проблемы СССР и постсоветского пространства*, Москва 2000.
- Блитстейн П.Э., *Национальное строительство или русификация? Обязательное изучение русского языка в советских нерусских школах, 1938–1953 гг.*, в: *Государство наций: Империя и национальное строительство в эпоху Ленина и Сталина*, ред. Р.Г. Суни, Т. Мартин, Москва 2011, с. 310–335.
- Бордюгов Г.А., Бухараев В.М., *Вчерашнее завтра. Как «национальные истории» писались в СССР и как пишутся теперь*, Москва 2011.
- Бранденбергер Д.Л., *Национал-большевизм. Сталинская массовая культура и формирование русского национального самознания 1931–1956*, Санкт-Петербург 2009.
- Вдовин А.И., *Русские в XX веке. Трагедии и триумфы великого народа*, Москва 2013.
- Волин Б., *Великий русский народ*, „Исторический журнал” (1938), № 5, с. 1–17.
- Грациоци А., *История СССР*, Москва 2016.
- Дневник историка С.А. Пионтковского (1927–1934)*, ред. А.Л. Литвин, Казань 2009.
- Дубровский А.М., *Историк и власть: историческая наука в СССР и концепция истории феодальной России в контексте политики и идеологии (1930–1950-е гг.)*, Брянск 2005.
- Жданов А.А., *Выступления на дискуссии по книге Г.Ф. Александрова „История западноевропейской философии” 24 июня 1947 г.*, Москва 1952.
- Застольные речи Сталина. Документы и материалы*, состав. В.А. Неужин, Москва–Санкт-Петербург 2003.
- И.В. Сталин. *Историческая идеология в СССР в 1920–1950-е годы: Переписка с историками, статьи и заметки по истории, стенограммы выступлений. Сборник документов и материалов, часть 1: 1920–1930-е годы*, сост. М.В. Зеленов, Санкт-Петербург 2006.
- История Всесоюзной коммунистической партии (большевиков). Краткий курс*, ред. Комиссии ЦК ВКП(б), Москва 1938.
- Как Сталин критиковал и редактировал конспекты школьных учебников по истории 1934–1936 годы*, ред. М.В. Зеленов, „Вопросы истории” (2004), № 6, с. 3–30.
- Кожеников А.Ю., *Русский патриотизм и советский социализм*, Москва 2017.
- Конституция (основной закон) Союза Советских Социалистических Республик*, Москва 1937.
- Костырченко Г.В., *Тайная политика Сталина. Власть и антисемитизм*, Москва 2001.
- Краткий курс истории СССР*, ред. А.В. Шестаков, Москва 1937.

- Литвин А.Л., *Без права на мысль. (Историки в эпоху Большого террора. Очерки судеб)*, Казань 1994.
- Найда О.А., *Российский патриотизм. Прошлое и настоящее*, Волгоград 2012.
- Письма Анны Михайловны Панкратовой*, сост. Ю.Ф. Иванов. „Вопросы истории” (1988), № 11, с. 54–79.
- Постановление жюри правительственной комиссии по конкурсу на лучший учебник для 3 и 4 классов средней школы по истории СССР, „Историк-марксист”* (1937), № 3, с. 137–141.
- Сталин и космополитизм 1945–1953. Документы Агитпропа ЦК КПСС 1945–1953*, сост. Д.Г. Наджафов, З.С. Белоусова, Москва 2005.
- Стенограмма совещания по вопросам истории СССР в ЦК ВКП(б) в 1944 году*, сост. Ю.Н. Амиантов, З.Н. Тихонова, „Вопросы истории” (1996), № 2, 3, 4, 5–6, 7, 9.
- „Счастье литературы”. Государство и писатели 1925–1938 гг. Документы*, сост. Д.Л. Бабиченко, Москва 1997.
- Тихонов В.В., *Идеологические кампании «позднего сталинизма» и советская историческая наука (середина 1940-х–1953 г.)*, Москва–Санкт-Петербург 2016.
- Хоскинг Д., *Россия и русские*, Москва 2003.
- ЦК ВКП(б) и национальный вопрос*, кн. 2: 1933–1945, сост. Л.С. Гагагова и др., Москва 2009.
- Чикаева Т.А., *Родина или Отечество: разграничение понятий*, „Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина” (2017), вып. 1, с. 89–97.
- Юрганов А.Л., *Русское национальное государство. Жизненный мир историков эпохи сталинизма*, Москва 2011.

Stanisław Ciesielski, prof. dr hab., pracował w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Wrocławskiego, był kierownikiem Zakładu Historii Europy Wschodniej. Główne kierunki badań: najnowsza historia Polski i Rosji, stalinizm, losy Polaków zamieszkałych na terenach Rzeczypospolitej Polskiej okupowanych przez Związek Radziecki.

Stanisław Ciesielski, Prof., he worked at the Historical Institute of the University of Wrocław, serving as head of the Department of History of Eastern Europe. His main areas of research covered: recent Polish and Russian history, Stalinism, fate of Poles living in the territories of the Republic of Poland occupied by the Soviet Union.